DISCUȚII

DESPRE STRUCTURA CUVÂNTULUI, MORFEME, PROCEDEE GRAMATICALE

(Pe marginea extrasului din proiectul de Gramatică a limbii române « Procedee morfologice », publicat în « Limba română » nr. 1/1953)

DE

AL. IONAȘCU

În urma citirii extrasului din Proiectul de Gramatică a limbii române « Procedee morfologice », publicat în nr. 1/1953 al revistei « Limba română », avem de făcut următoarele observații:

În primul rând, în extras se definește impropriu *morfemul (morfema)*: « În afară de sufixele care formează forme gramaticale și de desinențe, se mai folosesc, pentru a diferenția între ele diversele forme gramaticale, alternanțele fonetice și elemente auxiliare, în compunere cu cuvintele flexibile pe care vrem să le declinăm sau conjugăm. Toate aceste elemente formale care conferă valoare gramaticală formelor unui cuvânt, indicând funcția lui gramaticală, se numesc *morfeme* » (p. 30).

Din această definiție rezultă că se pune semn de egalitate între *procedeele gramaticale* și morfeme. Definiția nu e nouă. Ea a circulat în lingvistica veche, în apus și la noi. Iată, de pildă, ce conținut dă termenului « morfem » N. Drăganu în « Morfeme românești ale complementului în acuzativ și vechimea lor » (p. 12): « Ca morfeme se ivesc mai întâi prepozițiile și adverbele, apoi conjuncțiunile. Desinențele apar numai mult mai târziu ». (E vorba de ordinea în care limbajul copiilor începe să folosească procedeele gramaticale).

Însă de vreme ce există posibilitatea ca procedeele gramaticale să fie numite pur și simplu *procedee gramaticale*, nu este justificată stabilirea unui termen în plus (« morfem ») pentru denumirea aceleiași noțiuni. Lingviștii sovietici numesc morfem (în rușește: морфема) acel element constitutiv al unui cuvânt care are un anumit sens și care, din punct de vedere al sensului, este indivizibil. Astfel, rădăcina este un morfem, orice prefix, sufix sau desinență este de asemenea un morfem:

BDD-A10197 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.190.156.212 (2024-04-23 19:36:54 UTC)

« Cuvintele se pot împărţi în *morfeme* (dela cuvântul grecesc morphe « formă »), adică în segmente, dintre care fiecare are un sens sau altul *în limba respectivă*. În fraza собак-*а* нес-*ем* корзин-*у*, morfemul собак- denumeşte o anumită fiinţă, iar morfemul *-а* caracterizează această fiinţă ca subiect al acţiunii exprimate de morfemul нес-. Raportul acestei acţiuni faţă de subiect, precum şi faptul că acţiunea aceasta are loc simultan cu procesul vorbirii, este exprimată prin morfemul *-ем*. Faptul că obiectul denumit de morfemul корзин- este obiect (în ruseşte: объект) al acţiunii exprimate în cuvântul нес-*ем*, se redă prin morfemul *-у* »[1].

Am subliniat cuvintele « în limba respectivă », deci este vorba nu numai de structura cuvântului în limba rusă; în oricare limbă (cel puţin din familia indo-europeană) situaţia se prezintă la fel. Iată încă un citat, din cursul « Sovremennîi russkii iazîk », editat tot în anul 1952 la Moscova (de Universitatea « Lomonosov »):

« Orice cuvânt cuprinde o rădăcină, care exprimă noţiunea ce stă la baza cuvântului respectiv, şi în plus poate să cuprindă diferite afixe, atât de cele care formează cuvinte noi cât şi de cele care formează formele cuvintelor (în ruseşte: слово образующие şi формо образующие). A se vedea, de exemplu, дом-ки, дом-ик-*а* (gen. sg.). Fiecare parte semnificativă a unui cuvânt, adică fiecare parte care are un sens, indiferent dacă este rădăcină sau afix, se numeşte de obicei morfem ».

Deci rădăcina, prefixul, sufixul, desinenţa (în lingvistica sovietică ultimele trei sunt cuprinse în termenul generic *afixe)* sunt morfeme. Lingviştii sovietici întrebuinţează însă şi termenii: *morfem — rădăcină* (корневая морфема) şi *morfem afixal* (аффиксальная морфема). — În acest fel ei subliniază deosebirea care există între rădăcini şi afixe. Rădăcina exprimă sensul de bază al cuvântului respectiv, pe când afixele exprimă sensuri suplimentare sau au rol gramatical (formal). De exemplu, în cuvântul *căs-uţ (ă)*, morfemul *-uţ-* arată caracterul diminutival al obiectului care este exprimat prin morfemul rădăcină *căs-* (acest morfem are acelaşi sens şi în alte cuvinte: *căl-uţ*, *teleg-uţ-ă*, *măs-uţ-ă*, *băn-uţ* etc.). Tot în cuvântul *căs-uţ-ă*, morfemul *— ă* exprimă nominativul sau acuzativul, spre deosebire de forma cazurilor oblice *căs-uţ-e* şi de forma pluralului (nişte) *căs-uţ-e* (acest morfem arată acelaşi raport gramatical şi în alte cuvinte: *cas-ă*, gen. dat. *cas-e*; *mas-ă*, gen. dat. *mes-e*; *fapt-ă*, gen. -dat. *fapt-e*; *lupt-ă* gen. -dat. *lupt-e* etc.).

Afixele se alipesc la *tema* unui cuvânt. Tema unui cuvânt poate fi ori *primitivă* (formată numai din morfemul rădăcină) ori *derivată* (formată din rădăcină şi unul sau mai multe afixe). De exemplu, în cuvântul *copil-andr(u)*, afixul *-andr(u)* se alipeşte la o temă primitivă *(copil-)*. Acelaşi lucru se poate

[1] « Grammatika ruskovo iazîka, I, Fonetika i Morfologhiia ». Ed. Acad. de Ştiinţe a U.R.S.S. Moscova 1952. Introducere, p. 11.

BDD-A10197 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.190.156.212 (2024-04-23 19:36:54 UTC)

spune despre afixul *ne-* din cuvântul *ne-bun*, sau *-e* din cuvântul *fapt-e*. În cuvântul *căs-uţ-e*, afixul *-e* se alipeşte la tema derivată *căs-uţ-*. La fel afixul *-e* în cuvintele *des-fac-e*, *pre-merg-e*, *re-fac-e*. Alipirea afixelor la temă se numeşte *afixare*. Ea are trei subdiviziuni: prefixare, sufixare şi flexiune. *Prefixare* avem atunci când la tema unui cuvânt alipim un prefix: *stră-nepot*, *des-locuire*, *a-surzi*, *în-scrie* etc. Sufixare avem atunci când la tema unui cuvânt se alipeşte un sufix: *inim-ioar(ă)*, *repej-or*, *tiner-el*, *ţint-aş*, *strung-ar* etc. Prefixarea şi sufixarea (întrebuinţate ca procedee de formare a cuvintelor) formează *derivarea*. Unii lingvişti ai noştri înţelegeau prin «derivaţie» numai sufixarea, prefixarea studiind-o în cadrul «compoziţiei» (compunerii cuvintelor). De exemplu, H. Tiktin, în «Gramatica română, etimologia şi sintaxa», la capitolul formării cuvintelor (B. Compoziţia), se ocupă atât de cuvintele compuse (de exemplu: «bună voinţă», «codalb», «mai marele», «niciodată»), cât şi de cuvintele derivate prin prefixare (de exemplu: «deplin», «răzbată», «strănepot», «preface», «înscrie»). La fel, mulţi savanţi romanişti înţeleg cuvintele derivate prin prefixare ca fiind compuse. De exemplu, Ed. Bourciez, în «Elemente de lingvistică romanică», se ocupă, în cadrul compunerii, de cuvinte ca: rom. «deschide», it. «dischiudere» şi rom. «primăvară», it. «primavera». Aceşti cercetători aveau în vedere faptul că multe prefixe au corespondenţe (identice din punct de vedere fonetic şi uneori foarte apropiate ca sens) printre elementele părţilor de vorbire ajutătoare. De pildă, prefixul *în-* din cuvântul *în-scrie* corespunde prepoziţiei *în*; prefixul *între-* din cuvintele *între-vedea*, *între-zări* — prepoziţiei *între*; prefixul *de-* din cuvintele *de-scrie*, *de-plin*, *de-mers* — prepoziţiei *de-*. Cf. rus. в-писать в-ложить prepoziţiei в *(o)*, *под*-ходишь, *под*-вести prepoziţiei под (*o*). Însă foarte multe prefixe nu au corespondente printre cuvintele separate din limbă. De exemplu, prefixele *stră-*, *des-*, *co (n)-*, *re-* din cuvinte ca *stră-bunic*, *des-face*, *con-duce*, *con-cetăţeni*, *re-face*, *re-în-noi* (cf. rus *в(о)з- пра,-* din cuvintele *воз*-ложить, *пра*-язык, *пра*-дед). Chiar atunci când unui prefix îi corespunde un cuvânt ajutător identic (din punct de vedere fonetic), sensurile lor (deşi uneori apropiate) nu coincid. Aceste împrejurări au făcut pe mulţi lingvişti să deosebească cuvintele derivate prin prefixare de cele compuse. Printre ei au fost unii lingvişti ruşi. Această părere este împărtăşită de lingviştii sovietici. O înţelegere asemănătoare cu a gramaticienilor ruşi şi sovietici în ceea ce priveşte prefixarea o găsim în «Gramatica elementară a limbii române» (Iaşi 1897) a lui Al. Philippide. El are dreptate excluzând din numărul cuvintelor socotite de alţii ca fiind toate compuse pe cele derivate prin prefixare. Acest punct de vedere este adoptat de Prof. Iorgu Iordan în «Limba română actuală. O gramatică a greşelilor» şi «Gramatica limbii române». La cuvintele pe care trebue să le considerăm compuse, avem *unirea* într'un singur cuvânt a *rădăcinilor* (sau temelor). În cele prefixate, avem *alipirea* unui *prefix* (deci a unui *afix)* la o rădăcină (sau temă). Iar despre

BDD-A10197 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.190.156.212 (2024-04-23 19:36:54 UTC)

deosebirea care există între *morfemele rădăcini* şi *morfemele afixale* am amintit mai sus.

A treia categorie de afixe o reprezintă *desinenţele*. Ele sunt morfeme care se alipesc la tema unui cuvânt spre a arăta diferite raporturi dintre cuvinte (în cazul declinării, ele arată numărul, genul şi cazul; în cazul conjugării, numărul şi persoana). Alipirea desinenţelor la tema unui cuvânt (indiferent dacă avem declinare sau conjugare) se numeşte *flexiune*.

Afixarea (cu subdiviziunile: prefixare, sufixare şi flexiune) este un procedeu gramatical. Mai sunt şi alte procedee gramaticale: compunerea cuvintelor *(bună voinţă, coate-goale, floarea soarelui, voi fi citit)*, alternanţa fonetică în temă (sau «flexiunea interioară», în care putem include şi mutarea accentelor), supletivismul (sau «împletirea temelor», de exemplu: lat. *bonus*, comp. *melior*; rus. брать, perfectiv взять; докладывать, perfectiv доложить; în limba noastră mai puţin frecvent: *sunt*, *eram*, *fusesem*, forme ale aceluiaşi cuvânt), folosirea cuvintelor ajutătoare, ordinea cuvintelor, intonaţia (exprimată în scris prin punctuaţie).

Alternarea de sunete în temă (sau «flexiunea interioară») este specifică mai ales limbilor semitice (araba, ebraica etc.). Ea se foloseşte uneori şi de către limbile indo-europene. De exemplu: engl. *man* «om» — *men* «oameni», rus. я собирал «eu culegeam» — я собрал «eu am cules, culesei».

În limba română, după cum se susţine în extrasul de care ne ocupăm, nu există cazuri când alternarea de sunete (credem că se are în vedere alternarea de sunete în temă) neînsoţită de alte procedee gramaticale să fie folosită pentru formarea de cuvinte sau forme gramaticale. Ar fi greu de dovedit că această afirmaţie este greşită. Cu câteva rânduri mai jos există o altă afirmaţie, care o exclude pe prima. Citim fără întrerupere pasajul cu amândouă afirmaţiile:

«Alternanţa fonetică, ca indicator gramatical, nu apare în limba noastră literară decât împreună cu desinenţa sau cu sufixul. O caracteristică a limbii române este tendinţa de a folosi mai multe semne pentru a desemna o singură funcţie gramaticală: *carte* — pl. *cărţi* (alternanţa *a/ă*, *t/ţ* muiat şi *e/zero*); *mască* — *măşti* *(a/ă, s/ş, c/t* muiat şi *ă/zero)*» (p.30).

Dacă în cele două exemple facem abstracţie de alternanţele fonetice din temă şi privim numai desinenţele, observăm că, pentru a deosebi singularul de plural, alternează desinenţele — *ă* şi *e* cu — *«zero»*. Să luăm însă ate exemple: *plop- plopi, alb- albi, brav- bravi, şef- şefi, pom- pomi, ban- bani, învăţător- învăţători, mongol- mongoli, tot- toţi, brad- brazi, rus- ruşi, stahanovist- stahanovişti, românesc- românesti, viteaz- viteji, moţ- moţi, copac- copaci, valah- valahi, filolog- filologi, sfinx- sfincşi*, (exemplele ar putea fi continuate cu forme din conjugare: *merg- mergi, duc- duci, caut- cauţi* etc.).

Dacă facem şi aici abstracţie de alternarea sunetelor din temă (p/p′, b/b′ v/v′, f/f′, m/m′, n/n′, r/r′, l/l′, t/ţ′, d/z′ etc.) şi privim numai desinenţele, observăm că în toate perechile de cuvinte date alternează «zero/zero»! Deose-

BDD-A10197 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.190.156.212 (2024-04-23 19:36:54 UTC)

bim noi formele singularului de cele plurale în aceste exemple? Firește. Prin ce? Numai prin alternanțele p/p', b/b' etc., deci numai prin alternarea de sunete în temă. Și ce rezultă de aici? Ori adoptăm învățătura despre fonemele limbii române elaborată de Acad. Emil Petrovici în ultimii ani — și atunci prima afirmație citată este greșită și n'are ce căuta în Gramatică; ori este drept că la forma de plural al cuvântului *alb (albi)* avem un fonem în plus față de singular, și anume un *i* pe care noi îl percepem (deși nu-l pronunțăm ca atare, și numai dispunem organele articulatorii pentru pronunțarea lui) — și în acest caz avem, înafară de alternarea de sunete în temă *(p/p', b/b'* etc.), o alternare a desinențelor, și anume — « *zero* »/*-i*. O atare alternativă nu-i imposibilă dacă avem în vedere că « fonetica fiecărei limbi date nu este identică cu fiziologia vorbirii, deoarece ultima cercetează activitatea producătoare de sunete a aparatelor de vorbire a omului și nu folosirea socială a ei în procesul de comunicare a oamenilor în colectivul dat »[1].

În niciun caz, însă, nu socotim ca admisibilă împletirea în « Gramatică » a unor afirmații care se exclud reciproc.

Părerea noastră este că teoria Acad. Emil Petrovici despre foneme ar trebui lăsată la o parte (din « Gramatică ») până ce adepții acesteia vor fi rezolvat problemele morfologice pe care le iscă promovarea ei. Aceasta n'ar constitui o lipsă a « Gramaticii » (nici chiar în cazul că ulterior ar ieși învingătoare teoria amintită). Iată ce spun în această privință autorii Gramaticii academice a limbii ruse (pe care am citat-o mai sus):

« Stabilirea normelor gramaticale și arătarea variatelor posibilități de expresie se bazează pe expunerea întregului sistem gramatical al limbii literare ruse contemporane. Se știe că în tratarea științifică a acestui sistem sunt multe neînțelegeri (разногласия) și probleme nerezolvate. Gramatica de față nu se străduește să redea amintirea științifică a problemelor teoretice discutabile și complicate și nici să dea rezolvarea lor. Lăsând la o parte, în expunere, neînțelegerile teoretice, această gramatică ia drept temelie sistemul gramatical cel mai definitivat, admis în programele de școală medie, introducând în el, unde acest lucru este necesar, precizări și rectificări ».

Dar să revenim la extras: « Dacă examinăm cuvintele *muncă*, *munci*, *muncitor*, vedem că primul este substantiv, format cu sufixul *-ă*, al doilea verb, format cu sufixul *-i*, al treilea adjectiv, format cu sufixul *-itor* » (pag. 28).

Prima observație care trebuie făcută: *-itor* este sufix substantival-adjectival, așa că nu vedem cum *muncitor* este neapărat adjectiv (în limba română contemporană *muncitor* este întrebuințat mai des ca substantiv decât ca adjectiv). A doua observație: în cuvântul *munc-ă* morfemul *-ă* nu poate fi socotit sufix care formează (derivă) un substantiv dela tema unui cuvânt oarecare. Acest

[1] « Grammatika ruskovo iazîka, I, Fonetika i morfologhia ». Ed. Acad. Științe a U.R.S.S. R.V. Moscova, [illegible]

BDD-A10197 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.190.156.212 (2024-04-23 19:36:54 UTC)

sufix substantival face parte din tema substantivului derivat şi se păstrează (intact sau modificat prin alternare de sunete) în toate formele lui. Cum s'a format (derivat) substantivul *muncă?* Limba română l-a primit din vechea slavă (мѫка). Nu putem spune că *-ă* este un sufix substantival, deoarece acest morfem este specific numai formei de nominativ — acuzativ singular şi este deci o desinenţă. Acest lucru este valabil şi pentru vechea bulgară: aşa numita «caracteristică» a temei (sau «vocală tematică») *-а* era «caracteristică» numai formei de nominativ singular (vezi gen. мѫкъ dat, мѫцѣ, ac. мѫкѫ etc.); *-а* va fi fost perceput ca sufix al unei anumite grupe de substantive numai într'o perioadă cu mult mai veche, înainte de a fi arătat rezultatele «legea silabelor deschise»[1]. În *munc-ă* avem, aşadar, o temă primitivă *munc-* (care este identică cu rădăcina *munc-*).

Citez din «Gramatica» lui H. Tiktin: «... Aşa, din tulpina (= tema) *part-* a cuvântului *parte* s'au format tulpinele *părt-icic (ă), părt-aş*, a *părt-in (i)*, din care fiecare exprimă o altă noţiune decât aceea exprimată prin *parte* ...» «... În cuvintele de mai sus *-icic-*, *-aş*, *-in* — sunt sufixe» (ed. a III-a, p. 20). În *părt-icic (ă)*, H. Tiktin nu include în sufixul substantival *-icic-* desinenţa *-ă*. Acel *ă* pus în paranteză după *-icic-* arată că sufixul derivă numai substantivele feminine şi că acestea primesc la nominativ şi acuzativ singular această desinenţă. Mai mult, în nota dela pagina 20, el arată că se formează substantive şi cu un sufix special *(team-ă, vaz-ă, auz* din tema verbelor *a se teme, a vedea, a auzi)*.

Tot în extrasul din «Proiect» mai citim următoarele: «Alternanţele vocalice au loc mai ales în rădăcina cuvintelor. Alternanţe consonantice apar aproape numai în desinenţe: *c — č: joc-joci*; *t — ţ: frate-fraţi, bate-baţi* etc.» (p. 30).

În primul rând, observăm o formulare improprie: rădăcinii trebuie să-i opunem în general afixele, iar desinenţele trebuie să le opunem temei (chiar când aceasta e formată numai din rădăcină). În al doilea rând, observăm o greşeală propriu zisă. În *joc-joci, frate-fraţi, bate-baţi*, alternanţele *c-č, t-ţ* (nu ştim dece nu se mai indică caracterul muiat al lui ţ, ca în exemplul «*carte-cărţi*», dat cu trei rânduri mai jos) sunt socotite ca fiind numai (!) ori poate «aproape numai» în desinenţe. Se ştie însă că fonemele *c* din *joc* şi *č* din *joci* nu numai că nu sunt desinenţe (ele făcând parte din tema verbului respectiv), dar intră şi în rădăcina unui întreg cuib de cuvinte, care este *joc-*: *joc (ul) (eu) joc, joci, jucărie, jucător, dejuca* etc. În toate aceste cuvinte apare rădăcina *joc* (uneori cu alternarea vocalei sau a ultimei consoane): *joc-, joc, joč, juc-, juc, -juc-* etc.

Elementul *c (č)* nu face deci parte din desinenţă. Prin urmare, regula (norma) enunţată în rândurile citate nu este confirmată de exemplele date, ci dimpotrivă. Şi nici nu pot fi date măcar alte exemple pentru confirmarea

[1] Când elementul — *a* — se păstra în toate formele cuvântului respectiv.

BDD-A10197 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.190.156.212 (2024-04-23 19:36:54 UTC)

normei respective, deoarece ea este greşită. Acest lucru îl înţelegea Al. Philipide, care, vorbind despre alternanţele fonetice, nu le confundă cu alternanţele desinenţelor [1]. (El spune « schimbări de sunete în radical », ceea ce exclude faptul că ar putea fi în desinenţă). In gramaticile sovietice acest procedeu gramatical nu este numit « alternarea de sunete în general », ci *alternarea sunetelor temei* (чередование звуков основы). Propunem ca acest punct de vedere să fie însuşit şi de viitoarea « Gramatică a limbii române »; în acest fel nu vor mai fi posibile greşeli de felul celei semnalate.

[1] Al. Philipide, Gramatica elementară a limbii române, Iaşi, 1897, p. 10—12.

BDD-A10197 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.190.156.212 (2024-04-23 19:36:54 UTC)